

ВІДГУК

офіційного опонента на кандидатську дисертацію
Драпак Галини Борисівни
«Ідентичність читача: від тексту до гіпертексту»
(спеціальність 10.01.06 – теорія літератури)

Літературознавча інтерпретація кореляції «автор-читач» належить до проблем, які дедалі частіше приваблюють своєю актуальністю науковців. Постмодерна епоха принесла посилення уваги до читача як категорії і як до співучасника «гри читання» (невипадково один з «метрів» постмодернізму Умберто Еко присвятив йому дослідження з промовистою назвою «Роль читача»). Попри факт, що читач завжди перебував у полі зору автора твору, письменники-постмодерністи піднесли його до ролі співавтора, а теоретики літератури присвятили свою увагу вивченню стратегій читання, експліцитно або імпліцитно присутніх у творі, і визначенню його траєкторій. Дедалі частіше письменник визначає не лише лінію розвитку сюжету і доль персонажів, але й закладає у твір ергодичні орієнтири, за якими читач має укласти «пазли» текстуальних фрагментів у передбачену автором картину. Новим поштовхом до переосмислення функції й місця читача в літературному творі став розвиток т.зв. «гіперлітератури», в тому числі – «мережевої літератури» з її специфічним трактуванням ролі автора і читача. Вибір теми дисертаційного дослідження Галини Борисівни Драпак засвідчує усвідомлення його авторкою потреби у літературознавчому вписуванні зної категорії читача у нові поетикальні координати, пов'язаних з виникненням і розвитком гіпертексту і гіпертекстуальних літературних стратегій. Тому актуальність теми кандидатської дисертації «Ідентичність читача: від тексту до гіпертексту» не викликає жодних сумнівів. Щоправда, науковий матеріал, який охоплює дослідження Г.Б.Драпак, виходить за рамки проблеми ідентичності читача і стосується ширшого спектру проблем, пов'язаних з рецептивними теоріями сучасності й функціонуванням теорії читацького відгуку в умовах виникнення гіпертекстуальної та «мережевої» літератури. Вважаємо це цілком природним, адже питання ідентичності читача (що б ми не вкладали у це складне поняття) невіддільне від питань читання. Відзначимо наукову сміливість дисертантки, яка звернулася до вивчення надзвичайно складної теми, що вимагає ознайомлення з дуже широким теоретико-літературним матеріалом, присвяченим вивченню різноманітних питань теорії читання у багатому на експерименти ХХ столітті. Наукової флексибільності і гнучкості аналітичної думки вимагає також поєднання у дисертаційному дослідженні дуже різного за типом матеріалу, що стосується як дослідження ролі й функцій

читача у літературному творі (або постмодерністському літературному тексті), так і в гіпертексті.

Дисертація Г.Б. Драпак має чітку, логічну структуру, яка вповні відповідає поставленим завданням дослідження. Кандидатська робота «Ідентичність читача: від тексту до гіпертексту» складається зі Вступу, двох розділів, Висновків, Списку використаних джерел – зі складових частин, наявність яких є традиційною для кваліфікаційних досліджень цього типу. У Вступі дисертантка обґрунтовує актуальність теми дослідження, її наукову новизну, формулює мету, об'єкт та предмет, а також методи наукової праці, пояснює теоретичне й практичне її значення, наводить відомості про апробацію роботи. Ця структурна частина кандидатської праці дає чітке уявлення про те, на що спрямовано науковий інтерес дисертантки, на чому фокусуватиметься її дослідницька увага. Дисертантка анонсує, що об'єкт дослідження становлять численні праці західних літературознавців (від Е. Аарсета до Е. Шовалтер), «у яких досліджено особливості процесів сприйняття художніх текстів різних форматів та виокремлено типи читацького досвіду. А також гіпертекстуальні художні твори (...)» (с. 8). Власне таким чином у дисертації визначені дослідницькі пріоритети: передовсім – вивчення теоретичного доробку західних літературознавців з обраної проблеми, а вже потім («а також») – представлення окремих творів-гіпертекстів. Таким чином формується «горизонт очікувань» читача кандидатської дисертації, який має налаштуватись на те, що перед ним – *теоретична* дисертація. Не тільки тому, що вона захищається зі спеціальності 10.01.06. – теорія літератури, але й тому, що це робота, присвячена дослідженню розвитку літературознавчих теорій, у якій літературні тексти мають швидше ілюстративний статус. У цьому можна вбачати традицію тернопільської літературознавчої школи: кандидатська дисертація тернополянина Юрія Завадського «Типологія й поетика мережевої літератури і сучасне західне літературознавство» теж спрямована на вивчення і систематизацію досвіду сучасного західного літературознавства в царині гіпертекстуальних експериментів.

Галина Драпак обрала інший аспект дослідження проблем гіпертекстуальності, звернувшись до еволюції теорії читацького відгуку у XX-XXI століттях і своєрідності її застосування в умовах переходу від тексту до гіпертексту. Підхід, застосований нею до вивчення обраної проблеми, залишився подібним – дисертаційне дослідження базується на теоретичних працях представників західного літературознавства обраного періоду і є дослідженням розвитку певної його лінії, в той час як самі твори (тексти й гіпертексти) не є предметом пріоритетної уваги дослідниці. Позитивним наслідком такого підходу є стрункність дослідження, яке простежує розвиток теорії читацької

рецепції, «не відволікаючись» на текстуальний матеріал, який їх ілюструє. Негативним наслідком бачимо певне обмеження можливостей і овидів – те, що не було предметом зацікавлення західних літературознавців, не знайшло відображення у дисертаційній праці Г. Драпак. На таких прикладах неповної відповідності літературної та літературознавчої картин явища гіпертекстуальності зупинимось окремо.

Перший розділ дисертації «Динаміка та шляхи розвитку теорії читацького відгуку у ХХ столітті» присвячений представленню еволюції літературознавчих теорій минулого століття, об'єктами зацікавлення яких були процес читання і роль читача. У ньому дисертантка розглядає п'ять парадигм теорії читацького відгуку (текстуальності, психологізму, соціологізму, культурології та феноменології), що дозволяє їй здійснити різнобічну презентацію теорії читача з урахуванням досягнень різних теоретико-літературних підходів. Ідентичність читача часто перебувала у фокусі уваги літературознавців ХХ століття, тому здійснений Г. Драпак аналіз різних підходів до її визначення й окреслення зв'язків між емпіричним читачем і читачем як категорією є теоретично важливим для українського літературознавства. Окремі підрозділи дисертантка присвячує представленню текстуальних теорій відгуку (підрозділ 1.1), феноменологічній парадигмі теорії читацького відгуку (підрозділ 1.2.), нарративних конвенцій і процесу читання (підрозділ 1.3), семіотичним теоріям читацького відгуку (підрозділ 1.4), психологічним теоріям читацького відгуку (підрозділ 1.5), соціальним теоріям читача включно з феміністичною теорією (підрозділ 1.6), культурологічним теоріям прочитання твору з позицій расових та постколоніальних студій (підрозділ 1.7). Дисертантці вдалось створити чітку картину розвитку теорії читацького відгуку у ХХ столітті в її різноманітті. Вона продемонструвала знання широкого кола праць, зуміла лаконічно і водночас повно представити здобутки західних літературознавців у царині, яка є предметом її дослідження. Відзначимо, що головним об'єктом наукового зацікавлення авторки дисертації є праці американських дослідників, у той час як ідеям їхніх європейських колег (наприклад, У. Еко) присвячено значно менше місця. Доречним було б навести національну приналежність кожного згадуваного автора або приналежність до тої чи іншої національної школи. Не знаходимо у роботі згадок про внесок М. Бахтіна, ідеї якого надихнули багатьох із згадуваних у дисертації дослідників теорії читацького відгуку. На нашу думку, не завадило б ширше представити у дисертації праці сучасних українських дослідників теорії читацького відгуку, гіпертексту, попередників дисертантки у вивченні наукових надбань західного літературознавства (винятком можна вважати Ю. Завадського, ідеї якого висвітлені у роботі). Наприклад, Катерина Рітц-Ракул вивчала гіпертекстуальні художні твори авторів, які згадуються і в роботі Галини Драпак («Поетика гіперроману у культурологічній та літературно-критичній перспективі (на прикладі романів М. Джойса, С. Моултропа, Ш. Джексона,

М. Каверлі»)). Юлія Білоног у дисертації «Художня парадигма 'автор – читач' у романній творчості Мілорада Павича» досліджувала роль читача у друкованих текстах і в гіпертекстуальних творах сербського письменника Мілорада Павича. Його твір «Скляний равлик» згадується в дисертації і наводиться у списку літератури (щоправда, в англійському перекладі, попри те, що існує аж два переклади цього твору українською).

Розділ 1 «Динаміка та шляхи розвитку теорії читацького відгуку у ХХ столітті» знайомить з досягненнями західної літературознавчої думки в царині дослідження стратегій читання й інтерпретації ролі читача у друкованих творах/текстах, а Розділ 2 «Овиди читання у світі віртуальної словесності» присвячений головно осмисленню теоретичних праць, у яких досліджується віртуальна література, а також виокремленню особливостей сприйняття гіпертекстуальної літератури. Така двокомпонентна структура роботи цілком відповідає двокомпонентності, заявленій у темі («від тексту до гіпертексту»). Літературна практика, однак, засвідчує існування «перехідних» форм, поширених у художній літературі постмодернізму – «невіртуальних», друкованих гіпертекстуальних творів, роль читача в яких є особливою і вельми важливою. Дисертаційна робота Галини Борисівни побудована на дихотомії «друкований текст/віртуальний гіпертекст», і тут маємо справу із невідповідністю літературної практики рамкам певних моделей. Дисертантка написала дуже цікавий розділ, у якому дослідила критичні підходи до віртуальної літератури, особливості гіпертекстуальної ті інтерактивної літератури, представила особливості читання гіпертексту, включила до нього цікаві матеріали про гіпермедію та віртуальні ігри. Вона залучила нові, часто новаторські праці західних дослідників гіпертексту і мережевої літератури і ввела їх у науковий обіг, що, безумовно, стане у пригоді наступним поколінням дослідників віртуальної літератури. Новизна матеріалу подиктувала необхідність з'ясування вмісту термінів «гіпертекст» та «гіпертекстуальність», відтак Галина Драпак включила до Розділу 2 підрозділ 2.1.3. «Дефініції та ознаки гіпертексту».

Звернення письменників до можливостей гіпертекстуальних практик і неоднозначність трактування цих термінів диктують необхідність з'ясування питання їхньої дефініції та розмежування. Дослідниця спирається на розуміння гіпертексту, яке дав творець цього терміну Т. Нельсон, і оминає увагою особливості вживання цього терміну в літературознавстві, в тому числі – в українському, як нелінійного тексту, який передбачає можливості варіативного читання і читацького вибору.

Амбівалентний характер терміну «гіпертекст» (який виник на позначення комп'ютерного тексту) виявляється у його співвідносності з двома типами літературної творчості: традиційною, тобто друкованою, і віртуальною, мережевою літературою. Термін «гіпертекстуальність» позначений певною двозначністю

використання, яка додатково ускладнює термінологічну ситуації: під ним (слідом за Жераром Женеттом) розуміють один із видів транстекстуальності (що засвідчує й авторка дисертації). Необхідність розмежувати гіпертексти і гіпертекстуальні твори подиктовано розвитком т. зв. «мережевої» літератури, якій властиве застосування радикальних характеристик гіпертексту: відсутність остаточної форми, необмежені можливості реструктурування тексту і його доповнення новими текстовими фрагментами, відмова від концепції індивідуального авторства тощо. Показовим прикладом літературного гіпертексту вважається твір М. Джойса «Afternoon, a story», який існує лише в електронній формі; популярними є і численні гіперлітературні інтернет-проекти колективного творення текстів. Твори ж прозаїків-постмодерністів, попри інноваційність формальних рішень і нарративних стратегій, належать до літератури в її класичному розумінні – як авторської художньої творчості, яка має зафіксовану у книжці («канонічну») форму. Гіпертекстуальність у них є способом розширення можливостей формальної побудови твору, використовується як елемент гри з читачем, що долучається до формування (або вибору вже наявної) сюжетної лінії, до розширення поля значень первісного, зафіксованого тексту.

Гіпертекст став для постмодерністів логічним продовженням гри в *ars combinatoria* в умовах розвитку нових технологій, дозволив розширити можливості функціонування тексту, підвищити його комунікативність. Вивчення постмодерністських літературних творів, які належать до т. зв. «позакомп'ютерних гіпертекстів», приводить до висновків, що вони лише частково відповідають дефініції гіпертексту у вузькому (термінологічному) значенні. Аналіз нелінійних творів постмодерністів дає підстави стверджувати, що вони в переважній більшості випадків є не гіпертекстами, а творами (романами, оповіданнями тощо), які наділені характеристиками гіпертекстуальності. До них пропонуємо застосовувати переважно окреслення «гіпертекстуальний» та «ергодичний» (у випадку, коли йдеться про твори із закладеною в них специфічною стратегією прочитання). Пропонуємо трактувати гіпертекстуальність як характеристику літературного твору, який позначений ознаками гіпертексту (нелінійність, внутрішні кореляційні посилання тощо). Саме такі гіпертекстуальні твори «випали» з поля зору дисертантки. Увага до двозначного використання поняття «гіпертекст» і «гіпертекстуальність» в українському (і не тільки) літературознавстві дозволила б їй звернути увагу на гіпертекстуальні твори, які не є гіпертекстами у вузькому значенні цього слова, на т. зв. латентні гіпертексти, «друковані гіпертексти» тощо, які дослідники також асоціюють з ергодичною літературою. Зокрема, класик постмодерністської літератури Мілорад Павич, автор досліджень про роль читача в епоху бароко і в постмодерну епоху,

автопоетичних есеїв про гіпертекстуальні практики («Початок і кінець роману»), твори якого вважаються класикою гіпертекстуальної літератури, а іноді й гіпертексту («Хозарський словник»), в кінці свого творчого шляху відмовився від ідеї гіпертексту на користь ергодичної літератури. Поняття «ергодична література» двічі згадується у дисертації, але жодного разу не пояснюється. На відміну від трактування гіпертексту, трактування поняття ергодичного твору не так часто зустрічається у вітчизняному (і не лише вітчизняному) літературознавстві, а далеко не всі літературознавці читали, наприклад, дисертацію Ю.Завадського, розвідки автора цього терміну Е. Дж. Аарсета або роман М.Павича «Мушка», в якому письменник тлумачить свою приналежність до концепту ергодичного письменства і представляє письменника як композитора, а читачів як виконавців свого твору. Ергодичні способи прочитання розвиваються у Павича в ергодичні способи рецептивної творчості. Ергодичні практики дозволяють поєднати авторський задум і можливості індивідуальної рецепції й інтерпретації. Оскільки поняття «ергодична література» є важливим для теорії читання, хотілося б почути від дисертантки, який зміст вона у нього вкладає.

Художні твори ергодичного типу, попри невіртуальну форму, належать до латентних гіпертекстів. Більшість з них може бути представлена у вигляді класичного гіпертексту (гіпермедіа) – з лінками, візуальним і звуковим елементом (роман М.Павича «Хозарський словник» представлений на CD як гіпермедіа, а Я.Михайлович у есе «Павич та гіпербелетристика» пояснила, що з іншого його твору можна без проблем зробити комп'ютерну гру). Російський дослідник гіпертексту і гіпертекстуальності М. Візель створив віртуальний проект, перетворивши на гіпертекст роман Італо Кальвіно «Невидимі міста». Ці проекти не належать до електронної літератури як окремого типу літературної творчості, бо є похідними, а романи, які їх надихнули, не належать до віртуальної словесності. Мультимедійне видання «Хозарського словника» не збагатило сам роман як літературний твір і жодним чином не замінило авторського тексту. Тим не менше, роль читача, прописана у творах класиків гіпертекстуальної (друкованої, або комбінованої, друковано-віртуальної¹) літератури, літератури ергодичної, заслуговує, безумовно, на окреме уважне вивчення. Можливо, у майбутньому авторка дисертації включить цю проблему до сфери свого зацікавлення.

Зміни, принесені комп'ютерними технологіями у форми віртуальних художніх текстів, нові можливості, які з'являються у читачів гіпертексту,

¹ Як у романах М. Павича «Скринька для письма», «Зоряна мантія», де частини тексту існують тільки в Інтернет-просторі, або в оповіданні Павича «Дамаскин», концепція якого передбачає використання при читанні комп'ютера

представлені авторкою дисертації у підрозділі 2.2. «Читацькі рапсодії у віртуальному світі». Галина Драпак, спираючись на думку С. Слоун, зазначає: «Емоційний, інтелектуальний та етичний досвід взаємодії реципієнтів та творців електронної літератури значним чином визначається локусами читача та автора» (с. 135). Хочемо звернути увагу на дуже важливий, однак, недостатньо артикульований у дисертації момент: у випадку електронної («мережевої», віртуальної) літератури на зміну *читачеві* приходять *користувач, споживач, реципієнт*. І це та зміна, на якій варто наголосити у дослідженні, присвяченому ідентичності читача в епоху переходу від тексту до гіпертексту.

Г. Драпак присвячує увагу інтерактивній художній словесності, яка звільняє читача, надає йому не тільки читацьку, але й креативну свободу. Приклади такої креативної свободи зустрічаємо і в гіпертекстуальній (не цифровій) літературі (численні експерименти Павича, який не тільки залишає в романі місце, де читач може занотувати розв'язання кросворда або власну розв'язку твору, але й узалежнює фінал твору від статі читача² тощо). Натомість, існують такі «читацькі рапсодії», які стали можливими лише з розвитком мережі Інтернет і практики креативного читання. До таких відносимо, наприклад, т.зв. фанфіки (від. англ. *Fan fiction*) – аматорські твори за мотивами відомих літературних творів. Творчість фанів-читачів, авторів таких «варіацій», регламентується певними рамками цього «жанру», а докладна розробка правил і усталеної термінології свідчить про ступінь розвитку цього явища. Сподіваємось, що фанфіки, як і інтернет-проекти колективного авторства та інші новітні явища віртуальної словесності, теж стануть предметом фахового розгляду у працях українських літературознавців, присвячених новим можливостям читача і читання в епоху бурхливого розвитку комп'ютерних технологій. Однак, на нашу думку, варто розмежовувати твори художньої літератури (текстуальні чи гіпертекстуальні) і електронні проекти, створені для розваги, які не мають художньої цінності. Роль читача (і його ідентичність) є в них цілком відмінними, як, зрештою, і роль автора. «Гіперлітература», як зауважує К. Рітц-Ракул, оперує не стільки текстами, скільки текстопродукуючими системами.

Однак, попри існування гіпермедіа, інтерактивної літератури та інших винаходів, які, наголошуючи на ролі реципієнта (користувача або ж споживача), применшують роль автора тексту (навіть якщо це – гіпертекст), категорія читача не відходить у минуле. Друковану книжку частково замінила електронна, але зміна

² Роман М. Павича «Краєвид, мальований часем» вважають класичним взірцем ергодичного твору

технології вироблення книжки не змінила головних принципів читання, у тому числі – цінності інтерпретації, яка є одним з вищих виявів читацької свободи і джерелом задоволення у тексті. Тому дослідження ролі читача в сучасну епоху залишається актуальним завданням для теоретиків літератури, а формування нового читача – викликом для літераторів.

Кандидатська дисертація Г.Б.Драпак «Ідентичність читача: від тексту до гіпертексту» піднімає важливі питання теорії літератури, містить багатий літературознавчий матеріал, а також створює простір для дискусій і нових розвідок, присвячених проблемам читацької рецепції і нових стратегій читання. Стилистичні огріхи, що подекуди трапляються, особливо при перекладі, інші дрібні приклади неуважності не знижують позитивного враження від цього дослідження і не применшують його вартості.

Автореферат дисертації повністю відбиває результати проведеного дослідження і виконаний з дотриманням правил цього складного для молодих дослідників жанру.

Вважаю, що дисертаційна робота Галини Драпак «Ідентичність читача: від тексту до гіпертексту» є дуже актуальним, виконаним на високому фаховому рівні, цілісним науковим дослідженням, яке заслуговує на присвоєння наукового ступеня кандидата філологічних наук.

Офіційний опонент
завідувач кафедри слов'янської філології
Львівського національного університету
імені Івана Франка, д.ф.н., проф.

Татаренко А.Л.

Вчений секретар
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Грабовецька О.С.